

گزارش جمع آوری مجموعه اسناد تاریخی تصویری و مقایسه تطبیقی طراحی‌های پاسکال کوست و اوژن فلاندن، حاصل سفر ۱۸۳۹ الی ۱۸۴۱ میلادی

دکتر فرهاد تهرانی - مهندس فاطمه دروار - مهندس اتوسا مهرتاش

شورای جمع آوری اسناد در اواخر دهه هفتاد به دنبال جمع آوری تعدادی اسناد تاریخی تصویری در دانشگاه شهید بهشتی به ریاست مرحوم دکتر گنجی و با همکاری آقای دکتر تهرانی تشکیل شد. برخی از این اسناد در سال ۱۳۷۸ در کتاب *اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار* به چاپ رسید. بخشی از اسناد باقیمانده شامل پانزده نقشه در سه شماره مجله اثر چاپ شدند. پس از آن در مرکز تحقیقات و اسناد دانشگاه شهید بهشتی و با همکاری قطب علمی دانشگاه برای نظم دادن به اسناد موجودی که هنوز در ایران به طور کامل چاپ نشده بودند طرحی تعریف گردید. بر این اساس جهت قرار گرفتن در اختیار محققان و دانشجویان، اقدام به تهیه لوح فشرده از کتاب‌های نایاب و کمیاب در حوزه معماری و شهرسازی که حاوی اطلاعات ذی‌قیمت در این رشته‌ها باشند گردید. این کتاب‌ها از کتابخانه‌ها، موزه‌ها یا افرادی که آنها را در اختیار داشتند به امانت گرفته و با کیفیت عالی اسکن گردیدند. در مرحله اول شش کتاب به شرح ذیل انتخاب گردید که برخی از آنها در قالب طرح مرکز اسناد، ترجمه و اصل یا ترجمه آنها اسکن شده است.

۱- کتاب *بناهای مدرن ایران*^۱ نوشته پاسکال کوست که در سال ۱۸۶۷ در پاریس به چاپ رسیده بود. این کتاب شامل تصاویر رنگی و سیاه و سفید با کیفیتی بسیار خوب و در ابعاد ۶۱.۸ در ۴۳.۳ سانتی متر است. چاپ تصاویر رنگی با گراور مسی انجام شده که در آنها تا ۱۸ رنگ به کار رفته و با کم و زیاد کردن رنگ‌ها تونالیته‌های رنگی به دست آمده‌اند در حالی که در آن تاریخ تصاویر رنگی در کتاب‌ها اکثراً به صورت دستی رنگ می‌شدند. این کتاب از معدود اسنادی است که با این کیفیت به صورت رنگی چاپ شده است. این کتاب به فارسی ترجمه نشده بود که طی طرح مذکور، ترجمه این کتاب در سال ۱۳۸۳ انجام شد.

۲- کتاب *بیان مناظر سفر عراقین* که به زبان ترکی توسط مترکچی (مطراقچی) در سال ۱۵۳۷ م چاپ شده بود. نصوص مترکچی در جریان لشکرکشی سلطان عثمانی سلیمان قانونی به ایران، در فاصله سال‌های ۹۴۰ تا ۹۴۲ هـ ق (۱۵۳۳ تا ۱۵۳۶ میلادی) همراه وی بوده و ضمن تحریر گزارش اغلب منزل‌های سفر را به تصویر کشیده است. این کتاب توسط رحیم رئیس‌نیا به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۷۹ توسط سازمان میراث فرهنگی چاپ گردید. تصاویر کتاب و متن کامل آن به زبان ترکی با دو الفبای عربی و لاتین و انگلیسی، اسکن گردیدند. (در حال حاضر بخش مربوط به ایران امروز ترجمه گردیده است)

۳- کتاب *مسجد جامع اصفهان* نوشته اوزنیو گالدیری که در ایتالیا به سال ۱۹۷۲ در سه جلد چاپ شده بود. جلد دوم کتاب مربوط به مسجد جامع اصفهان در دوران آل بویه توسط حسینعلی سلطانزاده پسپان از انگلیسی به فارسی ترجمه و توسط سازمان حفاظت آثار باستانی منتشر شده است. جلد سوم مربوط به مرمت‌های انجام شده در مسجد توسط دکتر عبدالله جبل‌عاملی در سال ۱۳۷۰ ترجمه و توسط مدیریت میراث فرهنگی اصفهان چاپ گردیده است. جلد اول که در ایران به چاپ نرسیده بود اسکن شد و به همراه فتوگرامتری‌های مسجد که در سال ۱۳۵۲ توسط شرکت رصد تهیه شده بود جهت تکثیر آماده گردید.^۲

۴- کتاب *تصاویری از ایران* که بر اساس گزارش‌ها و یادداشت‌های سفر سرهنگ کلمباری نقاش ایتالیایی و چند تن از سیاحان غربی دوره قاجار در فاصله سال‌های ۱۲۴۱ تا ۱۲۶۵ هجری قمری می‌باشد، توسط لین تورنن به زبان فرانسه نگارش شده است. مطالب این کتاب کوششی در جهت شناساندن و روشن کردن اوضاع اجتماعی، سیاسی و نظامی ایران در دوره محمد شاه قاجار است. در سال ۱۳۷۴ مینا نوایی ترجمه این کتاب را بر عهده گرفت و دفتر پژوهش‌های فرهنگی آن را چاپ نمود. اسکن نسخه اصلی کتاب به زبان فرانسه با تصاویر رنگی در دسترس است.

۵- کتاب *کاوش‌های باستانی شوش ۱۸۸۶-۱۸۸۴* نوشته مادام دیولافوا که در ۱۸۸۹ در پاریس چاپ شد. این کتاب توسط ایرج فره‌وشی ترجمه و در سال ۱۳۷۶ توسط دانشگاه تهران به چاپ رسید. طی طرح فوق‌الذکر صفحات اصلی به زبان فرانسه اسکن گردیدند.

۶- کتاب *سفر در ایران* نوشته کاسپار دو ویل فرانسوی که به مدت سه سال در زمان وقوع جنگ‌های ایران و روس بین دو عهد نامه گلستان ۱۸۱۳ و ترکمانچای ۱۸۲۸ در ایران حضور داشته است. این کتاب در دو بخش به زبان فرانسه در سال ۱۸۱۹ منتشر شده که شامل گزارش مکتوب *سفر در ایران* و *آلبوم سفر در ایران* بود. بخش اول در سال ۱۳۶۴ توسط آقای منوچهر اعتماد مقدم ترجمه و توسط انتشارات شب‌اویز چاپ گردید. آلبوم سفر در ایران با زیرنویس فرانسه در مرکز اسناد اسکن گردید.

آثار فوق که در قالب طرح مجموعه مرکز اسناد اسکن شدند به همراه تعداد دیگری کتاب که از کتابخانه ملی ایتالیا و دانشگاه بولونیا جمع‌آوری شده و یا در ایران موجود بودند گردآوری و در قالب پانزده لوح فشرده تکثیر و در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفتند.^۳

کتاب *بناهای مدرن ایران*^۴ نوشته پاسکال کوست که در سال ۱۸۶۷ در پاریس به چاپ رسیده بود نتیجه سفری به مدت دو سال و نیم در ایران بوده است. در باره علت این سفر اوژن فلاندن در سفرنامه خود توضیحاتی داده که در ادامه به اختصار ارائه می‌گردد.

در دوره حکومت شاه عباس صفوی، مبلغین مذهبی و سیاحان اروپایی زیادی به ایران می‌آمدند که به دنبال حمله افغانه در اواخر قرن هفدهم این رفت و آمدها قطع گردیدند. سال‌ها بعد در ۱۸۰۵ فتحعلیشاه برای سامان دادن به ارتش از ناپلئون درخواست کمک کرد که منجر به آمدن موسیو ژوبر به ایران شد. پس از ورود سر جان ملکم و به دنبال مقابله و مداخلات انگلستان،

^۳ اسناد مذکور نزد آقای فرخ مقدم در مرکز استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی می‌باشند.

^۴ این کتاب توسط آتوسا مهرتاش ترجمه و تحت عنوان "بناهای دوره اسلامی از آغاز تا ۱۲۱۸ ش." از طرف انتشارات فرهنگستان هنر در سال ۱۳۹۰ چاپ گردیده است.

تحریک کردن پادشاه ایران باعث اخراج سرهنگ گاردن وزیر مختار (سفیر) فرانسه از ایران می-شود. از آن زمان برای مدت سی سال مناسبات سیاسی بین ایران و فرانسه قطع شد. به دنبال گسترش تجارت فرانسه و ترغیب شدن به بهره گیری از بازارهای تجاری ایران که هم زمان با محاصره هرات و اختلاف نظر بین پادشاه ایران و وزیر مختار انگلیس بود، شاه ایران نماینده‌ای به دربار لوئی فلیپ فرستاده و درخواست افسر برای تربیت ارتش ایران می‌کند. این فتح باب دوستی منجر به ارسال موسیو ادوارد دوسرسی به عنوان سفیر به ایران شد. وی به همراه گروهی با تخصص‌های مختلف اعزام گردید. در این زمان انجمن صنایع مستظرفه فرانسه تصمیم می‌گیرد برای جمع‌بندی و تکمیل کار باستانشناسان و سیاحان پیشین گروهی متشکل از یک معمار و یک نقاش برای بررسی و کاوش و پی بردن به احوالات اجتماعی، روحی، صنعتی و تاریخی و تحقیق در باره ابنیه قدیم پارت و ایران به همراه سفیر ارسال نماید. مسابقه‌ای با شرکت کنندگان زیاد ترتیب داده شد، از بین ایشان پاسکال کوست ۵۲ ساله که قبلاً با کتاب معماری عربی قاهره شناخته شده بود و اوژن فلاندن نقاش ۳۰ ساله برای این امر انتخاب گردیدند. سفر این دو از ۱۸۳۹ تا ۱۸۴۱ به طول می‌انجامد و در این مدت از مرز بغداد وارد ایران شده به همدان، کنگاور، بیستون، کرمانشاه و طاق بستان رفته سپس از طریق کوه‌های زاگرس تا حلوان، تخت خسرو و سرپل تا نزدیکی بغداد و از آنجا به جنوب شرقی، لرستان، بروجرد، نهاوند، اصفهان و تخت‌جمشید می‌روند. اقامت ایشان در تخت‌جمشید دو ماه به طول می‌انجامد و به بررسی، اکتشاف و حفاری پرداخته و از جزئیات معماری و حجاری تخت‌جمشید، استخر، نقش‌رستم، نقش‌رجب و شیخ علی بازدید و تصویر برداری می‌نمایند. بعد به سمت شمال، تهران، تبریز، ارومیه، سلماس و از راه سلیمانیه به دشت‌های فرات و بغداد، خرابه‌های تیسفون، قصر نوشیروان در ساحل فرات، بابل و حله، موصل و نینوا رفته و در نهایت پس از دو سال و نیم به فرانسه بازمی‌گردند. اولین حاصل این سفر چاپ کتاب *بناهای کهن ایران* شامل طرح‌های بناهای ایران تا پایان حکومت ساسانیان در سال ۱۸۴۴ میلادی (۱۲۲۲ ش) بود. پاسکال کوست که از زمان‌های فراغت خود در طول سفر بهره برده و بناهای دوره اسلامی ایران را هم شناسایی کرده بود مجموعه‌ای بدیع از تصاویر این بناها را گرد آورده و با جلب نظر امپراتور فرانسه در سال ۱۸۶۷ موفق به انتشار کتاب *بناهای مدرن ایران* می-گردد.

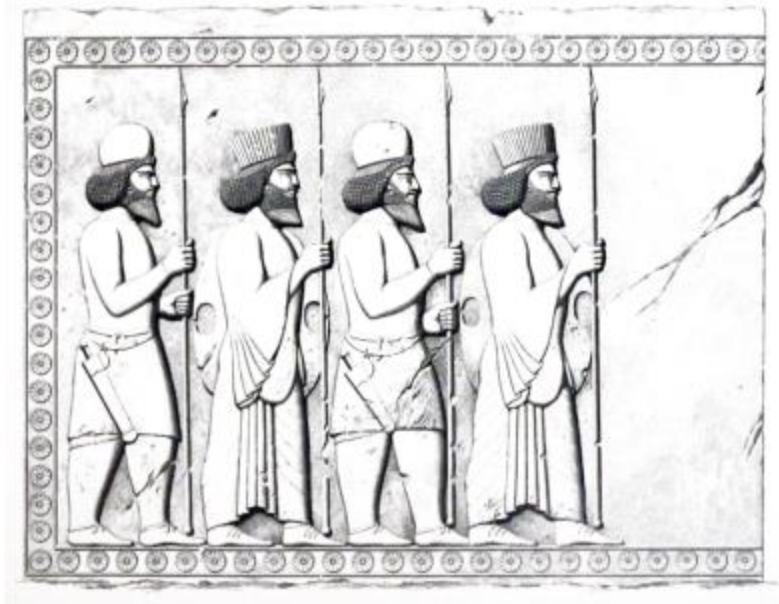
این کتاب تا زمان شروع طرح جمع‌آوری اسناد توسط مرکز تحقیقات و اسناد دانشگاه شهید بهشتی به فارسی ترجمه نشده بود و در ایران تنها چند نسخه از آن یافت می‌شد. در راستای انجام این طرح یکی از نسخ این کتاب که در کتابخانه موزه ملی ایران نگهداری می‌شد با همکاری آقای مهندس ریاضی در اختیار گروه قرار گرفته و اسکن‌هایی با کیفیت عالی توسط آقای ساعدی از آن تهیه می‌گردد. در ادامه اقدام به ترجمه آن شد که در ۱۳۸۳ به اتمام رسید. در این مسیر از راهنمایی‌های شادروان دکتر باقر آیت‌الله زاده شیرازی نیز بهره‌مند شدیم.

مقایسه تطبیقی طراحی‌ها

برای شناخت بیشتر تصاویر تهیه شده توسط پاسکال کوست، به مقایسه و تطبیق موارد مشابه که در طرح‌های اوژن فلاندن نیز دیده می‌شود، پرداخته شد. انتخاب تصاویر جهت این مقابله، با در نظر گرفتن وجود طرح از یک منظر یا بنا توسط هر دو هنرمند بوده و در مواردی که بنای مذکور موجود باشد از تطبیق تصاویر وضعیت فعلی آن با تصاویر ترسیم شده بهره گرفته شده است. با بررسی دقیق‌تر روند مرمتی در بناهای موجود می‌توان به نتایج قابل ملاحظه بیشتری دست یافت.

MANUSCRIPT DE VOYNICH

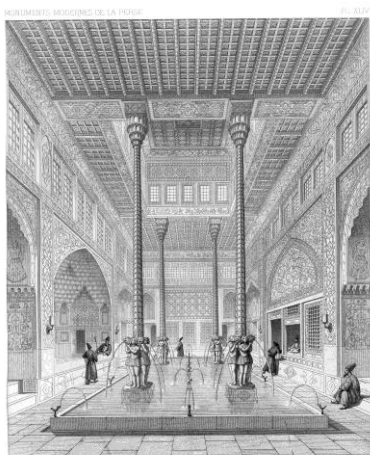
ترسیم جزییات نقش برجسته- اوژن فلاندن

ترسیم خطوط میخی در کتیبه‌ها- پاسکال کوست

نکات بدست آمد از مقایسه این تصاویر عبارتند از:

۱- در کتاب *بناهای کهن ایران* علاوه بر تصاویر منتشر شده از اوژن فلاندن، تصاویری از پاسکال کوست آورده شده است. در این کتاب نقشه موقعیت شهری، برداشت کتیبه ها با خط میخی و دیگر خطوط، جزئیات بنا و تصاویری از بنا همانگونه که باید باشد (بازسازی) متعلق به پاسکال کوست بوده که شامل تصاویر رنگی این مجموعه نیز می باشد. در حالی که دیگر تصاویر که بیشتر آن ها جزئیات نقوش برجسته، صحنه هایی از زندگی اجتماعی و فضاهای آزاد است متعلق به اوژن فلاندن می باشند. پرداخت فضا و منظر در تصاویر بناهای کهن کار این هنرمند نقاش را جذاب نموده، لیکن جزئیات فنی را در تصاویر مخدوش کرده است.

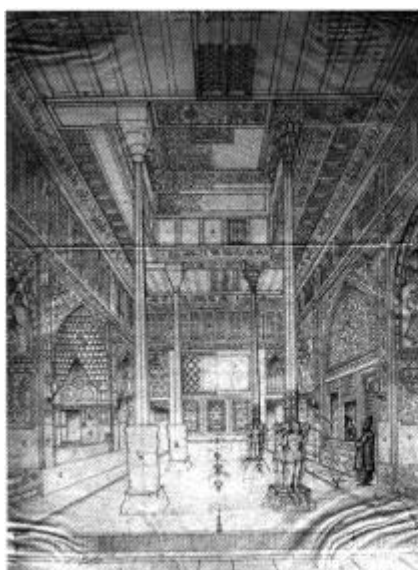
۲- در بررسی کتاب *بناهای کهن ایران* و کتاب *بناهای مدرن ایران* آنچه بیش از هر چیز مشهود است، اختلاف کیفیت چاپ این دو اثر ارزشمند است. تصاویر کتاب *بناهای مدرن ایران* با دقت بسیار بالا و وضوح عالی چاپ شده، کیفیت چاپ تصاویر رنگی مانع از تداخل رنگ ها در

یکدیگر شده است. کنار تصاویر چاپ شده در کتاب پاسکال کوست علاوه بر طراح، نام ویراستار و سازنده گراور نیز درج شده که حاکی از اهمیت دادن به این افراد در چاپ کتاب می باشد. نام گذاری اماکن در برخی موارد متفاوت است.

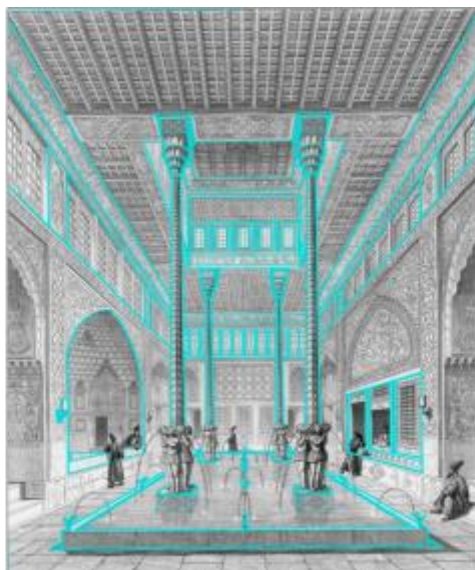
P. COSTE ARCHITECTE

CL. SAUVAGEOT ET HUGUET AINE GRAV.

تالار قصر چهارباغ (طرح اولیه)-

پاسکال کوست

تالار قصر چهارباغ-

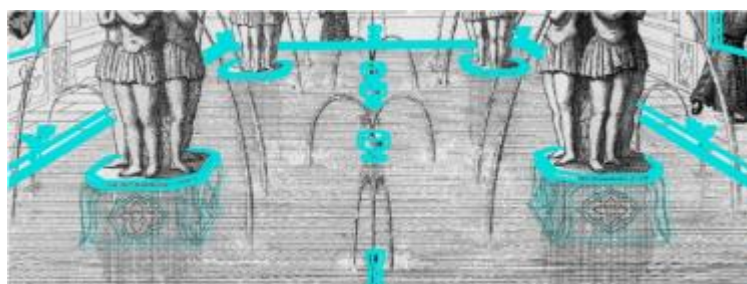
پاسکال کوست

تالار قصر خلوت سرپوشیده-

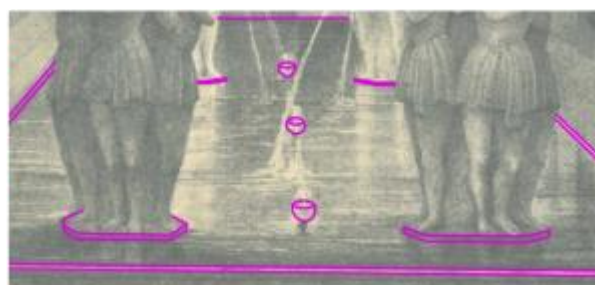
اوژن فلاندن

۳- تغییر تناسبات و تغییر تعداد المان ها از مواردی است که در تصاویر این دو هنرمند مشهود است. به عنوان مثال در تصویر ترسیم شده از تالار قصر چهار باغ یا تالار خلوت که دیگر موجود نمی باشد، فلاندن پرسپکتیو داخلی را کشیده تر و با ستون های رعنا ترسیم کرده است. در این دو تصویر که به صورت معکوس نسبت به یکدیگر ترسیم شده اند، تفاوت هایی در فواره های حوض مشاهده میگردد. در تصویر پاسکال کوست ، فواره ها به تعداد بیشتر و با جزییات بیشتر، و نیز پایه مجسمه ها در حوض با جزییات تزیینات آن ترسیم شده اند.

تالار قصر خلوت - پاسکال کوست

ترسیم حوض و فواره ها

تالار قصر خلوت - اوژن فلاندن

ترسیم حوض و فواره ها

۴- فلاندن در برخی تصاویر از منظر و پوشش گیاهی برای پوشاندن بخشی از بنا استفاده کرده، در صورتی که کوست تمامی بخش های بنا را با دقت و جزییات نمایش می دهد و در استفاده از پوشش گیاهی به حداقل آن اکتفا می کند.

مدرسه مادر شاه سلطان حسین - پاسکال کوست

مسجد شاه سلطان حسین - اوژن فلاندن

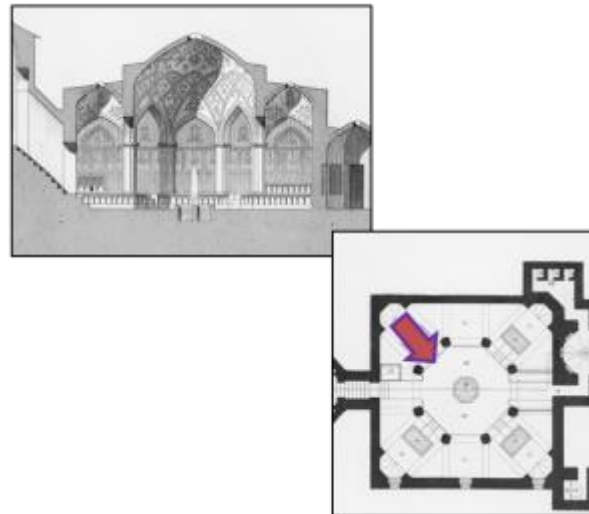
۵- در بیشتر تصاویر، فلاندن برخی جزئیات معماری را نادیده می گیرد، مانند نادیده گرفتن بخش پاشویه در کناره حوض، لیکن کوست در ترسیم به جزئیات معماری دقت فوق العاده داشته و در برخی موارد با برداشت دقیق پلان، نما و مقطع در آثار او مواجه می شویم که دقت نظر یک مهندس معمار را نشان می دهد.

حمام عمومی کاشان- پاسکال کوست

حمام عمومی کاشان- اوژن فلاندن

پلان و برش حمام عمومی کاشان- پاسکال کوست

۷- در برخی تصاویر فلاندن به نوع مصالح بکار رفته در بنا بی توجه بوده ، لیکن در تصاویر کوست دقت نظر معمار در ترسیم مصالح مشهود است. این دقت نظر در بناهایی که اکنون

موجود بوده و یا اسنادی معتبر از آن وجود داشته باشد قابل تأیید است. این تفاوت در تصویر ترسیم شده از آرامگاه سعدی توسط این دو هنرمند قابل ملاحظه می باشد که به دلیل تخریب شدن، بررسی اصالت آنها ممکن نیست.

آرامگاه سعدی (سنگی) - پاسکال کوست

آرامگاه سعدی (آجری) - اوژن فلاندن

۸- تصاویر مشابهی که از میدان نقش جهان اصفهان توسط هر دو هنرمند ترسیم شده است، با وجود زوایای دید مشابه، بیانگر میزان دقت نظر ایشان می باشد. علیرغم شباهت بسیار زیاد دو تصویر به وضعیت فعلی میدان، دقت پاسکال کوست در ترسیم نوع قوس ها، تعداد حجره ها و جزییات سردر ورودی مسجد شاه و نیز ترسیم قوس ها و نوع پوشش بنای عالی قاپو، بیانگر توجه معمارانه این هنرمند به موضوع است. در حالی که با وجود تصویر کردن برخی جزییات میدان مانند سکوی میانه آن و ستون های کوچک مخصوص بازی چوگان توسط اوژن فلاندن موارد ذکر شده در طراحی پاسکال کوست توسط این هنرمند نادیده گرفته شده است. به عنوان مثال تعداد حجره ها در دو تصویر متفاوت است که با وضعیت فعلی میدان، تعداد حجره ها در تصویر ترسیم شده توسط پاسکال کوست صحیح می باشد.

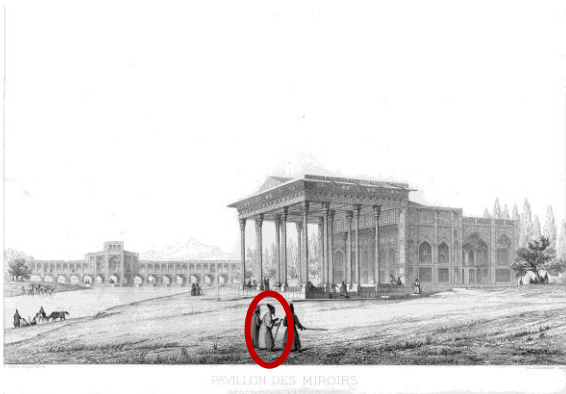

میدان نقش جهان اصفهان- پاسکال کوست

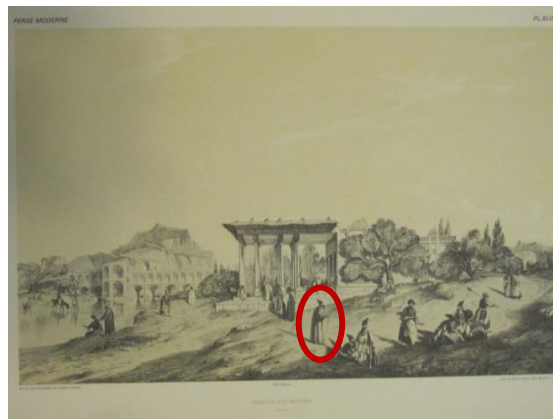

میدان نقش جهان اصفهان- اوژن فلاندن

۹- نکته دیگر وجود پرسوناژهای مشابه در تصاویر است. به عنوان نمونه، در تصویر ترسیم شده از آینه خانه اصفهان شخصیتی با فیگور یکسان در دو تصویر و در دو جایگاه متفاوت دیده شده که می توان متصور شد، شخص در حال حرکت بوده و هریک از دو هنرمند وی را در جایگاه خود دیده اند.

کاخ آینه خانه اصفهان- پاسکال کوست

کاخ آینه خانه اصفهان- اوژن فلاندن

در تصویر ذیل برخی شخصیت های ترسیم شده توسط پاسکال کوست مشاهده می شود که به عنوان نمونه شخصیت ها با پوشش خاص خود، در کادر ترسیم شده توسط وی جای می گرفتند.

تصاویر افراد - پاسکال کوست

تفاوت های یافته شده با توجه به همراهی این دو هنرمند در سفر به ایران و تهیه همزمان تصاویر، به وضوح نمایانگر تأثیر مستقیم شخصیت و تخصص طراح بر آثار تصویری بر جای مانده می باشد. در بررسی این گونه اسناد تصویری که منابعی مفید برای محققین می باشند، لحاظ نمودن تأثیر هنرمند بر اثر، ضروری به نظر می رسد. در بسیاری موارد به دلیل نداشتن شناخت کافی نسبت به طراح، این تأثیرات نادیده گرفته می شوند. همچنین با توجه به این امر که طراحان عموماً در محل برداشتی کلی از موضوع مورد طراحی را تهیه و سپس تکمیل طرح پس از بازگشت ایشان، توسط شخص هنرمند و یا تهیه کنندگان گراورها انجام می شده است، امکان وجود تغییراتی در جزئیات طرح ها وجود داشته که در استفاده از این آثار باید مورد توجه قرار گیرد.

در این مقاله بخشی از بررسی های انجام شده در این زمینه ارائه گردید. امید است این تحقیق در استفاده بهتر از منابع تصویری مفید واقع گردد تا در بررسی منابع از طریق تطبیق دادن آنها با اسناد معتبر و بخش های موجود بتوان موارد قابل اعتماد را شناسایی و در استفاده از آنها نهایت دقت و ظرافت را بکار برد.

منابع

- مجموعه پانزده لوح فشرده تهیه شده در قطب علمی طراحی شهری دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی
- مجله اثر شماره ۳۱-۳۲، ۳۴-۳۳ و ۳۵
- مجله صفا شماره ۴۳
- بناهای دوره اسلامی (از آغاز تا ۱۲۱۸)، پاسکال کوست، ترجمه آتوسا مهراثش، نشر فرهنگستان هنر، سال ۱۳۹۰
- Voyage en Perse; Eugène Flandin, peintre et Pascal Coste, architecte
منتشر شده در سال ۱۳۵۴ در چاپ خانه افست شرکت سهامی ۲۵ شهریور
- سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نور صادقی، انتشارات اشراقی